

В. Бортніков – доктор політичних наук,
професор кафедри політології та публічного
управління, ВНУ імені Лесі Українки

Національно-державне будівництво та демократія

Події кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. у СРСР і країнах Центрально-Східної та Південної Європи, сприяли появі низки нових незалежних держав та беззаперечно довели життєздатність національного чинника. Перша половина 1990-х рр. за твердженням Р. Брюйбекера стала не очікуваним затуханням, а – навпаки бурхливим відновленням

© Бортніков В., 2025

та відродженням національної держави та національної ідеї в Європі: «принцип національності» – тобто концепція держави як такої для певної нації – стала головним важелем у переформуванні та реорганізації політичного, простору» [1, с. 12, 13].

Як свого часу влучно висловився В. Вінниченко, «Нація без державності є покалечений людський колективний організм» [2, с. 302].

Рушійною силою у боротьбі з авторитарними і тоталітарними режимами в цих країнах виступили численні масові об'єднання громадян у вигляді демократичних рухів, фронтів, спілок тощо: «Саюдис» у Литві, «Народний фронт» в Естонії, «Народний рух України за перебудову» в Україні, «Солідарність» в Польщі, «Громадський форум» у Чехії та Моравії та ін.

За своєю сутністю та програмовими засадами усі вони були водночас рухами демократичними та національно-патріотичними. Досвід показав, що демократична розбудова суспільства неможлива без розв'язання національного питання. Політика ідентичності, заснована на етнокультурних чинниках, зокрема етносу чи нації, конфесійної належності тощо, часто виступає в ролі альтернативи класової солідарності або діє як його заміник чи об'єднавчий чинник соціальної мобілізації. Саме характер органічного поєднання боротьби за демократію та національне самовизначення призвело до перемоги демократичних «кольорових революцій» у СРСР та країнах т. зв. соціалістичної співдружності.

Так само розбудова незалежної суверенної Української держави, що постала на перетині епох і цивілізацій, органічно пов'язана з процесами формування української нації. Ідеться про сукупність соціокультурних, політичних, економічних, духовних, ментальних та інших проблем і тенденцій суспільного розвитку. Видатний вітчизняний вчений В. Вернадський проникливо писав, що національна самосвідомість українців «розвивалася на тлі етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь і нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, а також історично зумовленого складу народного життя, який пронизаний духом демократизму» [3, с. 248].

Проте цей шлях не був простим. Особливістю процесу становлення української нації є те, що просторові чинники тут досить тісно пов'язані з етнокультурними. Вони взаємодіють між собою, унаслідок чого виникає феномен соціокультурного, політичного, ментального

тощо регіоналізму – домінування на окремих територіях країни регіональних ідентичностей, які породжували сепаратистські настрої. Це пояснюється історико-культурними і соціально-економічними особливостями розвитку регіонів, а також діяльністю політико-адміністративних еліт регіонів, центральної влади, здатністю політичних партій, громадських організацій, груп інтересів та зовнішніх сил впливати на вектор суспільного розвитку.

Напередодні розпаду Радянського Союзу Р. Дарендорф застерігав, що чим країна більш однорідна, тим вищий шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним – або якимось інше – складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності та підтримання законності і порядку [4]. Це певним чином засвідчили перші десятиліття існування незалежної Української держави. Проте вторгнення на терени України російського агресора з одного боку сприяло підживленню сепаратистської, колабораційної діяльності певної кількості населення. З іншого – кардинальним чином зменшило загрози регіонального сепаратизму.

Виникнення національних держав асоціюються із зростанням ролі націоналізму, який можна визначити як систему вірувань і символів, що відбивають відчуття причетності до єдиного соціального організму. Націоналізм як політична ідеологія та політичний рух в одних країнах може сприяти посиленню культурної спорідненості, утворенню національних держав та інтеграції суспільства. В інших, створюючи вогнища сепаратизму та етнічного гегемонізму, націоналізм може підривати цілісність суспільства і стабільність політичного режиму. Відповідно націоналізм – це соціальне явище, має просторову і темпоральну конотації.

Поняття «націоналізм» органічно пов'язано з поняттям «патріотизм». Проте між ними є принципові відмінності. Патріотизм стоїть ближче до таких понять як батьківщина, країна, місце народження, він відображає любов до країни. Націоналізм ґрунтується на комплексі почуттів, адресованих нації та опікується переважно проблемами її незалежності та єдності.

Український вчений і політичний діяч В. Липинський не вважав націоналізм антиподом патріотизму. Для нього в цій ролі виступав шовінізм. Критерієм патріотизму для нього була користь для державного будівництва. В. Липинський писав: «Націоналізм буває двоякий:

державотворчий і державноруйнуючий – такий, що сприяє державному життю данної нації і такий, що це життя роз’їдає. <...> Перший – я називаю патріотизмом, другий – шовінізмом. Коли Ви хочете, щоб була Українська Держава – Ви мусите бути патріотами, а не шовіністами». Розкриваючи зміст зазначених понять В. Липинський показував принципову відмінність шовінізму від патріотизму. На його думку, патріота від шовініста відрізняли насамперед не самозакоханість і егоїзм, а високі моральні якості та справжня, а не показова любов до своєї землі та свого народу [5, с. 76–77].

У політичній теорії вважається аксіомою, що національна єдність є сприятливою умовою розвитку та зміцнення демократії. Проблема націоналізму (якщо його не розглядати в аспектах крайніх проявів шовінізму та расизму) органічно пов’язана з ідеєю демократії, хоча цей зв’язок і не позбавлений протиріч. Це пояснюється тим, що головним суб’єктом демократичного і націоналістичного дискурсів постає народ. Націоналізм, і демократія є похідними від однієї фундаментальної історичної ідеї, а саме: ідеї про суверенітет народу. По суті такі поняття як «демократія», «народ», «нація», «народний суверенітет», «національна єдність» перебувають в одному синонімічному ряду.

Політологи наводять низку аргументів на користь тези щодо зумовленості процесів формування модерної нації та розбудови ліберальної демократії.

Перший аргумент є історичним. Становлення модерної демократії як суспільного устрою та політичної форми правління впродовж XVIII–XIX ст. співпадало в історичному часі з формуванням сучасних націй і національних держав, зокрема в Європі. Це відбувалося через поєднання двох історичних процесів, а саме: буржуазно-демократичної секуляризації суспільства і політичної емансипації індивіда-громадянина, з одного боку, та формування ідеї народу-суверена як єдиного колективного суб’єкта, який визначає через виборний процес легітимність влади та держави – з іншого.

Другий аргумент безальтернативності демократичних підходів в етнокультурній політиці полягає в ефективності демократичної практики, зокрема виробленні нею методологічних підходів і політичних механізмів задля подолання національних та етнокультурних суперечностей.

Третій аргумент стосується проблем консолідації демократії і має особливе значення для країн, які перебувають в умовах переходу від

авторитаризму до демократії і стверджуються на шляху національного розвитку [6, с. 631–632].

За спостереженнями західного письменника і публіциста П. Вандича, різниця між громадянством і національністю, що майже невідома в англо- і франкомовних країнах, стала суттєвою у Центрально-Східній Європі (ЦСЄ). Якщо наявність громадянського суспільства завжди була характерною рисою західної цивілізації, то в країнах ЦСЄ громадянське суспільство набуло стійкого національного забарвлення. Це було переважно наслідком періодів іноземного правління. Громадянське суспільство, що спиралося на рідну культуру, було осердям національної ідентичності перед загрозою збоку іноземної влади або іноземної держави. Унаслідок цього всього «громадянське суспільство, яке традиційно обороняло плюралізм і свою автономність від втручання держави та яке в цьому сенсі можна вважати найнадійнішим гарантом прав особи, в Центрально-Східній Європі стало основним захисником нації», підкреслює він [7].

В Україні берегинею національної ідентичності стало не громадянське суспільство, яке в силу історичних обставин не встигло сформуватися, або у радянські часи набуло рис специфічного ідеологічного забарвлення, а прості люди, насамперед сільська громада, а також представники національно свідомої інтелігенції.

Історичний досвід провідних країн світу свідчить про те, що двоєдиний процес національного і державного будівництва буде успішним у разі врахування всієї сукупності етнокультурних, соціальних, економічних та політичних чинників, утілених у відповідних політичних інститутах. У цьому контексті слід зважити на те, що характер суспільних відносин у багатоетнічних суспільствах значною мірою залежить від пануючої культури міжнаціональних відносин, яку характеризують два полюси: етноцентризм та етнокультурний плюралізм.

На думку професора Гарвардського університету Лії Грінфелд, демократія «народилася, певною мірою, разом з національністю. Вони обидві нерозривно пов'язані, і жодну не можна повністю досягнути поза цим зв'язком. Націоналізм був формою, у межах якої з'явилась демократія, що містилась у національній ідеї так само, як метелик у коконі. Спочатку націоналізм розвивався як демократія: там, де умови для такого початкового розвитку залишалися, ідентичність між ними

збігалась. Але оскільки націоналізм розповсюджувався за різних умов і наголос у національній ідеї перемістився з суверенного характеру на унікальність народу, то зникла початкова тотожність між нею і демократичними принципами» [8, с. 695].

Ліберальна концепція нації, яку обґрунтовує польський дослідник А. Валицький, аргументовано доводить можливість і навіть закономірність органічної єдності націоналізму і демократії на відповідному етапі розвитку суспільства. Жодна група всередині нації не повинна прагнути монополізувати національні цінності, тому ліберальна концепція нації «вимагає поваги до особистості, вміння розуміти інших і не абсолютизувати власні судження, зберігати певну дистанцію у міжособистісних стосунках, а також цілеспрямовано відмовлятися від примусу до моральної однодумності», наголошує вчений [9, с. 816].

Отже, сумісність демократії і націоналізму має історичне підґрунтя і бере свій початок від часів формування модерних націй. Закономірність їх органічного поєднання міститься в самій природі цих явищ, похідних від поняття «народ». Саме народ, як організоване ціле продукує форми суспільного буття, що ґрунтуються на засадах народовладдя. Водночас за гаслами етнокультурного і політичного самовизначення слід бачити небезпеку приходу до влади політичних сил, які байдуже ставляться до національних інтересів, національної культури та самобутності українського народу або, навпаки, сповідують ідеали радикального націоналізму тоталітарного ґатунку, що несумісний з невід'ємними правами як окремої особи, так і етнокультурних спільнот загалом.

Головними завданнями Української держави сьогодні є відстоювання її незалежності, забезпечення соціального миру та злагоди між людьми, подолання національної нетерпимості та ворожнечі. У цьому контексті для нас принциповим є твердження українських учених В. Лісового та О. Проценка про те, що український націоналізм у сучасній домінуючій інтерпретації «перебуває у полоні вузької історико-ретроспективної локалізації, тобто обтяжений гріхами інтегрального націоналізму. Надто міцна пов'язаність з діяльністю націоналістичних організацій 30–40-х рр. XX ст. стала на перешкоді того, щоб його прийняли і засвоїли також інші течії політичної думки та політичні рухи» [10, с. 14].

Чинником, що сприяв консолідації української нації стала війна з Російською Федерацією за збереження не лише державності, а й української ідентичності. Натомість після закінчення війни може постати питання про те чи буде утверджений в українському суспільстві загалом та політичному середовищі зокрема, принцип толерантності. Від цього багато в чому залежить вектор суспільно-політичних перетворень у нашій державі – або до утвердження консолідованого ліберально-демократичного режиму, або повернення до авторитарних практик.

Список використаних джерел

1. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі / пер. з англ. О. Рябова. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.
2. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст Хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996. С. 301–315.
3. Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество. *Дружба народов*. 1990. № 3. С. 247–254.
4. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*. 1990. № 9. С. 69–75.
5. Липинський В. Націоналізм, патріотизм і шовінізм. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 76–78
6. Основи демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. А. Ф. Колодій. 3-тє вид., онов. і доп. Львів: Астролябія, 2009. 832 с.
7. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2005. 463 с.
8. Грінфелд, Л. Типи націоналізму. *Націоналізм: антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 688–703.
9. Валицький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? *Націоналізм: антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 804–821.
10. Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава. *Націоналізм: антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 11–34.
11. Stepan A. Ukraine: Improbable democratic «nation-state» but possible democratic «state-nation»? *Post-Soviet affairs*. Columbia, 2005. № 4. P. 279–308.